JĘZYKOZNAWCY O SWOICH PRACACH

JÓZEF KĄŚ*

MACIEJ RAK**

UNIWERSYTET JAGIELLOŃSKI

Ilustrowany słownik gwary i kultury spiskiej – najnowsze osiągnięcie leksykografii podtatrzańskiej

Słowa kluczowe: *Ilustrowany słownik gwary i kultury spiskiej*, gwara spiska, *Słownik gwary orawskiej*, *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*.

https://doi.org/10.31286/JP.001113

Uwagi wstępne

W 2024 roku wyszedł drukiem 1 tom *Ilustrowanego słownika gwary i kultury spiskiej* (KąśRakISG) z hasłami na litery A–J, w kolejnym roku ukazał się 2 tom (hasła na litery K–Ó), a druk dwóch ostatnich tomów został zaplanowany na lata 2026 (t. 3) i 2027 (t. 4). W niniejszym artykule przybliżamy pokrótce genezę, koncepcję, podstawę materiałową i budowę artykułu hasłowego KąśRakISG jako najnowszego osiągnięcia słownikarstwa podtatrzańskiego, wpisującego się w wizję leksykograficzną autorstwa Józefa Kąsia. Została ona zapoczątkowana *Słownikiem gwary orawskiej* (KąśSGO), a rozwinięta w postaci *Ilustrowanego leksykonu gwary i kultury podhalańskiej* (KąśILG).

Geneza słownika

Ponieważ w skład Podtatrza wchodzą trzy regiony – Orawa, Podhale i Spisz, po ukazaniu się drukiem KąśSGO i KąśILG w naturalny sposób nadszedł czas na leksykograficzne opracowanie gwary spiskiej. Z zamysłem przygotowania słownika spiskiego według własnej metody, która została bardzo dobrze przyjęta w środowisku językoznawczym (por. np.: Frolâk 2004; Rak 2004; Tołstojowa 2019; Karaś 2023), J. Kąś nosił się od kilkunastu lat. Właściwe działania przygotowawcze rozpoczął tuż po ukończeniu druku KąśILG (czyli w 2019 roku), a w połowie 2022 roku dołączył do niego Maciej Rak.

* jozef.kas@uj.edu.pl; ORCID: 0000-0003-1519-6088
** maciej.rak@uj.edu.pl; ORCID: 0000-0003-0042-1406

Pomysł opracowania słowników gwar Podtatrza towarzyszył językoznawcom z Uniwersytetu Jagiellońskiego już od lat 60. XX wieku. Dowodzi tego przechowywana w pokoju numer 27 w budynku Wydziału Polonistyki UJ przy ul. Gołębiej 20 kartoteka kartkowa słownictwa gwarowego z Orawy, Podhala i Spiszu, zestawiona przed niemal 70 laty przez zespół kierowany przez Mieczysława Karasia. Na wzmożone zainteresowanie tą częścią Małopolski w aspekcie dialektologicznym wskazują też opublikowane w tamtym czasie prace krakowskich lingwistów (np.: Karaś 1961, 1965, 1971; Gołębiowska 1971; Bubak 1972).

Szeroko zakrojone badania terenowe na Podtatrzu podjęto wtedy nie tylko ze względu na dialektologiczną atrakcyjność samych gwar góralskich (które przyciągały uwagę badaczy już od XIX wieku), lecz także z dwóch powodów nienaukowych. W związku z tym, że podczas II wojny światowej Orawę i Spisz zbrojnie zaanektowała Słowacja, w okresie powojennym, gdy przywrócono granicę z 1939 roku, podjęto starania, by jednoznacznie naukowo potwierdzić polskość gwar pogranicza polsko-słowackiego. Pewnego rodzaju katalizatorem działań krakowskich językoznawców był plan budowy zapory na Dunajcu, którego konsekwencją miało być przesiedlenie (z oczywistą szkodą dla samych gwar) wielu wsi z Podhala północno-wschodniego i Spiszu. Budowę zapory rozpoczęto w 1975 roku i ostatecznie zatopiono tylko Maniowy i Czorsztyn, przy czym na różnych etapach prac i konsultacji społecznych mówiono też o konieczności przesiedlenia: Dębna, Szlembarku, Sromowiec Wyżnich, Frydmana, Falsztyna i Niedzicy, a być może także innych wsi.

Koncepcja słownika

Podobnie jak KąśSGO i KąśILG, słownik spiski jest regionalny, panchroniczny, ogólny (niedyferencyjny), normatywny, ma charakter słownika etnolingwistycznego, skierowanego do szerokiego grona odbiorców, a ikonografia odgrywa w nim szczególną rolę.

Zasięg geograficzny KąśRakISG zamyka się w granicach jednego regionu – Polskiego Spiszu. W terminologii Zenona Sobierajskiego (1966–1977) jest to tzw. Spisz nowotarski, czyli północna część Zamagurza Spiskiego, która obejmuje 15 wsi: Czarną Górę, Dursztyn, Falsztyn, Frydman, Jurgów, Kacwin, Krempachy, Łapszankę, Łapsze Niżne, Łapsze Wyżne, Niedzicę, Niedzicę Zamek (do 31 grudnia 2013 roku był to przysiółek Niedzicy), Nową Białą, Rzepiska i Trybsz.

Zasięg gwary spiskiej jest ściśle określony, zachodnią i północną jej granicę stanowi rzeka Białka, wschodnią zaś – dawniej Dunajec, a dziś Jezioro Czorsztyńskie. Co prawda granica południowa nie ma naturalnego charakteru (nie wyznacza jej ani rzeka, ani pasmo górskie), ale i tak jest dokładnie określona przez granicę państwową. Polskie wsie bezpośrednio sąsiadują tu więc z miejscowościami słowackimi – Jurgów i Łapszanka z zamieszkałą w dużej mierze przez Łemków Osturnią, a Kacwin z Osturnią, Frankową i Spiską Starą Wsią.

W KąśRakISG nie zostały uwzględnione wsie zlokalizowane na Słowackim Spiszu, z których materiały pozyskiwali m.in.: Lucjan Malinowski (1902), Mieczysław Małecki (1938) i Zenon Sobierajski (1966–1977). Obecnie dominują tam gwary słowackie, a gwary polskie uległy silnej dezintegracji, na co już w okresie międzywojennym wskazywali Mieczysław Małecki i Kazimierz Nitsch w *Atlasie językowym polskiego Podkarpacia* (1934 I: 39). W odniesieniu do tych gwar M. Małecki (1934) pisał też, że mają one charakter mieszany i przejściowy, z kolei Júlia Dudášová-Krišśáková (1993) określiła je jako *goralské nárečia*.

Spośród cech gwary spiskiej żadna nie jest niespotykana gdzie indziej (sufiks czasownikowy *-uvać* i przejście wygłosowego *-χ* > *-f* notujemy też np. w gwarach pienińskiej i piwniczańskiej), jednak właściwości kulturowe oraz językowe w połączeniu z historią Polskiego Spiszu i jego w dużej mierze naturalnymi granicami sprawiają, że zasięg omawianej gwary nie jest kwestionowany, choć w niektórych dawniejszych opracowaniach można znaleźć nieco inne ujęcia. Biorąc pod uwagę wskazane wyżej dwie cechy gwarowe, K. Nitsch w *Wyborze polskich tekstów gwarowych* (1929) wydzielił dialekt (w dzisiejszej nomenklaturze – gwarę) spisko-nowotarski, podając przykładowe teksty z Nowego Targu, Trybsza i Słowiańskiej Wsi. Tak potraktowana gwara spisko-nowotarska obejmowałaby więc dużą część Spiszu (nie tylko Zamagurza Spiskiego) oraz podhalańskie wsie w dolinie Dunajca po Niwę (dziś część Nowego Targu), czyli ziemie dawnego starostwa czorsztyńskiego. Ta propozycja K. Nitscha nie znalazła kontynuacji. Z kolei Z. Sobierajski w *Atlasie polskich gwar spiskich na terenie Polski i Czechosłowacji* (1966–1977), rygorystycznie traktując przebieg Białki jako granicy spisko-podhalańskiej, nie uwzględnił Nowej Białej, jedynej spiskiej wsi położonej na lewym brzegu granicznej rzeki.

Panchroniczność KąśRakISG polega na tym, że w tym słowniku zostały wykorzystane wszystkie dostępne materiały od najdawniejszych po najwspółcześniejsze. Tym samym znalazły się tu zarówno zapisy L. Malinowskiego (1902), dokumentujące gwarę osób urodzonych na początku XIX wieku, jak i nagrania przygotowane w 2025 roku z wypowiedziami informatorów, którzy urodzili się na początku XXI wieku. Wynika z tego, że w KąśRakISG znalazło się słownictwo z przedziału czasowego dwustu lat. System zastosowanych kwalifikatorów pozwala w odpowiedni sposób pokazać te różnice chronologiczne i powiązane z nimi różnice socjalne (pokoleniowe), por.: *daw.* (*dawne* – wskazuje na wyrazy lub znaczenia należące do słownictwa biernego lub znanego z dawnych zapisów); *now.* (*nowe* – wskazuje na wyrazy lub znaczenia nazywające elementy kultury upowszechnione w gwarze w okresie ostatnich 20–30 lat); *pok. III* (*pokolenie najstarsze* – wskazuje na wyrazy lub znaczenia używane głównie przez osoby z najstarszego pokolenia); *pok. I* (*pokolenie najmłodsze* – wskazuje na wyrazy lub znaczenia używane głównie przez osoby z najmłodszego pokolenia).

W KąśRakISG znajduje się całość słownictwa spiskiego, w tym leksyka wspólnoodmianowa. Odejście od ujęcia dyferencyjnego to właściwie już standard we współczesnych profesjonalnych słownikach gwarowych, którego konsekwencją jest m.in. bardzo duża – jak na leksykografię dialektalną – liczba haseł (drugie wydanie KąśSGO zawiera ich ponad 28 000, KąśILG – 54 906, a w KąśRakISG docelowo znajdzie się ok. 34 000) i konieczność zaproponowania nowych definicji, na temat których więcej informacji podajemy w dalszej części artykułu.

Podobnie jak KąśSGO i KąśILG, słownik spiski nie jest słownikiem deskryptywnym, bliżej mu do słownika normatywnego, fakty fonetyczne były w nim bowiem poddawane selekcji. Pozyskane w postaci nagrań poświadczenia gwary, tak jak w wypadku polszczyzny mówionej, różnią się w zależności od wielu czynników. Bardzo wierne oddawanie fonetyki gwarowej przydatne jest m.in. podczas badań socjolingwistycznych nakierowanych na ten właśnie poziom języka (por. np. Garczyńska 2016, 2022), ale nie było to celem ani KąśSGO i KąśILG, ani nie jest w odniesieniu do słownika spiskiego. Ważniejsze od niuansów fonetycznych jest bowiem zanotowanie użycia i znaczenia poszczególnych wyrazów. Tym samym w trzech słownikach

podtatrzańskich postać hasła i zastosowana ortografia gwarowa są ściśle ustalone ze względu na potencjalnego odbiorcę i cel tych opracowań. Korzystają z nich nie tylko językoznawcy, ale też osoby bez wykształcenia filologicznego, dla których zapis ściśle fonetyczny używany w wydawanych tekstach gwarowych jest nieczytelny. Mając to na uwadze, w słowniku spiskim (tak jak w KąśSGO i KąśILG) zastosowano ortografię półfonetyczną, ujednoliconą i ustandaryzowaną, opartą na literach używanych w polskim alfabecie oraz respektującą 6 zasad: (1) fonetyczno-fonologiczną, (2) morfonologiczną i morfologiczną, (3) zachowania regionalności, (4) elastyczności (tolerancji), (5) umowną (konwencjonalną) i (6) etymologiczną (historyczną) (por.: Kąś, Sikora 2004; Kąś 2012). Poza funkcją dokumentacyjną słowniki podtatrzańskie wyznaczają też normę ortograficzną (pełnią funkcję gwarowych słowników ortograficznych) dla osób, które wykorzystują gwarę w piśmie. Są w tej grupie m.in. twórcy literatury regionalnej.

Etnolingwistyczny charakter KąśSGO, KąśILG oraz KąśRakISG jest powiązany ze zwrotem w polskiej lingwistyce, widocznym od lat 80. XX wieku, który polegał na wyeksponowaniu zależności języka i kultury. Nie chodzi tu jednak tylko o powiązanie dwóch planów – dialektologicznego (który tradycyjnie skupia się na słowie, czyli płaszczyźnie językowej) i etnologicznego (badającego przede wszystkim szeroko rozumiany „przedmiot", czyli płaszczyznę pozajęzykową). Istotą etnolingwistyki jest określenie tego, jak dana grupa ludzi postrzega, wartościuje i interpretuje świat, ważne jest tu więc przyjęcie perspektywy opisu użytkownika języka (gwary), czyli podejście emiczne.

Jak wiadomo, etnolingwistyka ma różne oblicza, przy czym flagowe jej osiągnięcia w odniesieniu do dwóch słowiańskich szkół etnolingwistycznych (lubelskiej, której twórcami byli Jerzy Bartmiński i Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, oraz moskiewskiej, skupionej wokół Swietłany M. Tołstojowej, a wcześniej też Nikity I. Tołstoja), czyli *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL) i *Slawianskie drewnosti* (SD), wyznaczają normę opisu. W tej normie nie mieści się KąśRakISG, próba porównania SSiSL, SD i KąśRakISG ujawnia bowiem od razu różnice w doborze haseł i w sposobie definiowania. W SSiSL objaśnianymi z wykorzystaniem definicji kognitywnej jednostkami opisu są semantyczne korelaty (nazywane tu *stereotypami*), które stoją między słowami i odpowiadającymi im obiektami po stronie rzeczywistości. W SD najważniejszy jest przedmiot ważny kulturowo, czyli element rzeczywistości pozajęzykowej, ujęty w postaci definicji realnoznaczeniowej podzielonej na segmenty (bloki tematyczne). Z kolei w KąśRakISG, który jest słownikiem językowym, najważniejsze jest słowo, ale ujęte – na ile to możliwe – etnolingwistycznie, czyli z uwzględnieniem perspektywy użytkownika gwary.

Jak w szczegółach przejawia się etnolingwistyczność słownika spiskiego? Na kilka sposobów, przede wszystkim przez odpowiedni sposób definiowania, np. w KąśSGO (podobne ujęcie znajdzie się też w KąśRakISG) przymiotnik *prawy* został objaśniony jako 'znajdujący się po stronie ręki, którą się żegnamy' (KąśSGO II: 168). Widać w tej definicji perspektywę mieszkańca wsi, w którego życiu religijność odgrywa(ła) bardzo ważną rolę. Kolejny sposób to wyeksponowanie specyficznych frazeologizmów i konstrukcji składniowych, np.: *obsioć dziywke* 'dać córce wiano; pierwotnie: obsiać pole przekazywane córce w ramach wiana'; *iś* {komusi} *na pogrzyb*, *na wesele* – w tej konstrukcji ujawnia się specyfika relacji międzyludzkich, w których, idąc na pogrzeb, oddaje się szacunek zmarłemu, a idąc na wesele – państwu

młodym. Etnolingwistyczność przejawia się również w doborze cytatów użycia do poszczególnych haseł. Jest ich dużo i są dość długie, a jeśli są skracane, to tak, by nie ucierpiało zawarte w nich świadectwo tego, jak użytkownik gwary postrzega i wartościuje otaczającą go rzeczywistość. W etnolingwistyczność wpisuje się także ikonografia jako integralny składnik definicji. Przedstawiony na zdjęciu desygnat zwykle znajduje się na tle innych desygnatów, a to z kolei daje odpowiedni kontekst kulturowy.

W tytule KąśRakISG (podobnie jak w KąśILG) znalazło się zestawienie *gwara i kultura*, które dowodzi, że obydwa składniki dla autorów słownika są równie ważne, a ich połączenie przedstawia szczególną wartość. Ewentualne dokumentowanie gwary bez odniesienia do kultury ludowej i opis kultury ludowej z pominięciem słownictwa gwarowego byłyby dziś (w obliczu nowego paradygmatu badań humanistycznych) rozczarowujące. Jako całość, czyli planowane czterotomowe opracowanie, KąśRakISG jest makrotekstem kultury, mówiącym o historii, teraźniejszości oraz tożsamości Spiszaków, składającym się jednak z mikrotekstów, szczególnie nośnych kulturowo, np.: BACA, GAZDA, JUHAS i HONOR, którym można przypisać status kulturemów (por. Rak 2015).

Umieszczenie na pierwszym miejscu w tytule KąśRakISG (tak jak w wypadku KąśILG) odniesienia do ikonografii wskazuje, jak ważną rolę w koncepcji tego słownika odgrywają zdjęcia (por. Kąś 2021). Dziś właściwie stają się koniecznością leksykograficzną w związku z sytuacją, w jakiej znaleźli się dialektolodzy, ich informatorzy terenowi oraz czytelnicy (odbiorcy) słowników. Okazuje się bowiem, że między tymi trzema osobami może nie być płaszczyzny porozumienia, gdyż ich doświadczenia i wiedza są różne. Jak więc wyjaśnić, czym jest *stympka*, skoro ten przedmiot znany jest właściwie tylko ze skansenów. Poza tym nie ma chyba też dziś osób, które za pomocą *stympki* obtłukiwały ziarno na kaszę, co najwyżej można spotkać kogoś, kto pamięta tę czynność z dzieciństwa bądź zna z opowieści. W takiej sytuacji zdjęcie *stympki* jest niezbędnym uzupełnieniem definicji. Jest także bardzo potrzebne podczas badań terenowych, gdyż na obszarze tak zróżnicowanym leksykalnie jak Spisz (pod tym względem gwara spiska jest bogatsza niż gwara podhalańska), ten sam desygnat nosi często różne nazwy. Nierzadko tylko na podstawie zdjęcia można ustalić, że mamy do czynienia z synonimią.

Ikonografia została zebrana w postaci tablic tematycznych, które w pierwszym tomie słownika zajmują 111 stron, a w drugim – 112. Dokładniej rzecz ujmując, zawartość tablic przedstawia się następująco:

> tablica I – Natura (rośliny polne, ogrodowe, uprawne, doniczkowe, drzewa, krzewy; części roślin; grzyby; zwierzęta dzikie, domowe, hodowlane; budowa zwierząt; umaszczenie zwierząt; ukształtowanie terenu; człowiek jako istota biologiczna; budowa człowieka); tablica II – Gospodarstwo domowe (budynek mieszkalny, pomieszczenia w domu i ich wyposażenie; kuchnia, sprzęty kuchenne, potrawy, produkty, żarna; higiena, umywalki, pralki; zabawki dziecięce); tablica III – Gospodarstwo rolne (budynki gospodarcze i ich wyposażenie; sprzęty gospodarskie, narzędzia rolnicze; transport – wóz, sanie i inne; uprząż, podkowa; otoczenie domu – płot, studnia, ogród; prace leśne, tartak; pszczelarstwo; pasterstwo); tablica IV – Strój (odświętny i na co dzień; krawiec); tablica V – Rzemiosło (budownictwo drewniane i murowane; budowa domu

i stodoły; materiały budowlane, stolarz, narzędzia stolarskie; młyn, olejarnia, folusz, obróbka lnu i wełny; kowalstwo, ślusarstwo, hydraulika, metaloplastyka; bednarz, rymarz, kołodziej); tablica VI – Inne (tematyka niemieszcząca się w poprzednich tablicach, w tym: szkoła, sacrum, obrzędowość świecka i kościelna, instrumenty muzyczne, muzyka, taniec, wojsko, pieniądze).

Udogodnienia w zakresie przyjętej ortografii (zapis półfonetyczny) w połączeniu z wyeksponowaniem aspektu kulturowego i szczególną pozycją dokumentacji zdjęciowej oraz otwarty dostęp do cyfrowej wersji publikacji sprawiają, że odbiorcami KąśRakISG mogą być nie tylko dialektolodzy, ale też wszyscy inni, których interesuje sytuacja polskiej wsi. Szczególnymi adresatami słownika są jednak Spiszacy, dla których praca ta jest źródłem wiedzy o ich regionie i/lub przypomnieniem tego, co odeszło do przeszłości.

Podstawa materiałowa

Podstawę KąśRakISG stanowią wszystkie materiały dotyczące gwary spiskiej i dokumentujące ją, o których istnieniu wiadomo i do których udało się dotrzeć. Są w tej grupie: druki (słowniki, atlasy, teksty gwarowe, monografie, literatura pisana gwarą, wypisy z regionalnych czasopism), rękopisy (w tym przechowywane w Archiwum Muzeum Etnograficznego im. Seweryna Udzieli w Krakowie i w Małopolskim Centrum Kultury „Sokół" w Nowym Sączu), dziesiątki godzin nagrań przygotowanych przez autorów słownika w terenie, strony internetowe (np. strona dokumentująca projekt Korpus Spiski – https://spisz.ijppan.pl/#!/; Grochola-Szczepanek i in. 2019), wypowiedzi internetowe (np. z serwisu YouTube), a także 5 prac licencjackich, 7 prac magisterskich polonistycznych (napisanych na Uniwersytecie Jagiellońskim lub w Podhalańskiej Państwowej Wyższej Szkole Zawodowej w Nowym Targu pod opieką J. Kąsia) oraz 16 prac magisterskich etnologicznych (zdeponowanych w Pracowni Dokumentacji i Informacji Etnograficznej Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ). Zdygitalizowana postać tych wszystkich materiałów dała łącznie około 2 milionów słowoform.

Do KąśRakISG zostały włączone: 4 słowniki dokumentujące gwarę spiską (Fitak 2004; Milaniak, Wida (red.) 2006; Co wieś; KorpSp Sł), 3 słowniki terminologii gwarowej (Herniczek-Morozowa 1975–1976; Jost 1987; Radwańska-Paryska 1992), monografia Heleny Grocholi-Szczepanek (2012), 2 atlasy, w których uwzględniono materiał ze Spiszu (MAGP; Sobierajski 1966–1977), teksty gwarowe L. Malinowskiego (1902), Józefa Bubaka (1972) i H. Grocholi-Szczepanek (2022), krótsze (kilkustronicowe) teksty różnych autorów, twórczość literacka Michała Balary (Frydman), Jana Plucińskiego (Jurgów) i Marii Waniczek (Niedzica) oraz wypisy z czasopism „Gazeta Podhalańska", „Na Spiszu" i „Prace Pienińskie".

Głównym zrębem podstawy materiałowej KąśRakISG jest jednak wspomniana już kartoteka spiska zestawiona z inicjatywy M. Karasia, do której w słowniku odsyła skrót *matK* i która dostarczyła około 200 tysięcy słowoform z 14 spiskich wsi (wówczas Niedzica Zamek była jeszcze przysiółkiem Niedzicy). Kartoteka liczy 36 pudeł (o rozmiarach 40 × 15 × 11 cm), co łącznie dało około 14,5 m.b. fiszek, z których każda ma rozmiary 10 × 7 cm i zawiera: (1) wyraz w postaci sprowadzonej do ogólnopolskiej; (2) definicję synonimiczną ujętą w łapki bądź

zamiast definicji skrót 'ts.' (jeśli leksem jest tożsamy formalnie i znaczeniowo w polszczyźnie ogólnej i gwarze); rzadziej na fiszce pojawia się definicja realnoznaczeniowa lub strukturalna; (3) umieszczony w centralnej części fiszki definiowany wyraz w zapisie fonetycznym; (4) (nie zawsze) cytat użycia, zwykle ograniczony do podstawowych kolokacji; (5) lokalizację w postaci nazwy wsi i skrótu nazwy powiatu. Na niektórych fiszkach obok definiowanego hasła po dwóch pionowych kreskach znajduje się synonim, np.: *fiśkalis* || *adwokat*, przy czym jeden z tych wyrazów jest czasem oznaczany dodatkowo krzyżykiem. Prawdopodobnie jest to symbol recesywności słownictwa, ale oczywiście w odniesieniu do sytuacji językowej z lat 70. XX wieku (dziś nierzadko tak zaznaczone słowo nie jest już w ogóle znane).

Co chyba nie jest częstą praktyką w leksykografii gwarowej, przygotowując do druku poszczególne tomy, autorzy weryfikują wątpliwe hasła bądź znaczenia poprzez wideokonferencje lub rozmowy telefoniczne z informatorami. Taka współpraca daje bardzo dobre wyniki.

Budowa artykułu hasłowego

Hasłem w słowniku spiskim jest leksem jednowyrazowy lub frazeologizm (z wyszczególnionymi elementami walencyjnymi oraz wymiennymi komponentami). Te obydwie jednostki są traktowane na równi. Po haśle znajdują się zapisany cyfrą rzymską numer homonimu i informacja o wymowie (dotyczy to tylko tych wyrazów, których zapis może utrudnić właściwe odczytanie brzemienia, np.: DZIERZOK [wym. dzier-zok] (KąśRakISG I: 489)). Od wyrazów polisemicznych homonimy różnią się inną etymologią oraz właściwościami gramatycznymi, czyli tworzeniem innych par aspektowych, przynależnością do innych części mowy i różnicami w odmianie.

Silne zróżnicowanie gwary spiskiej oraz znacznie skromniejsza niż w wypadku Podhala dokumentacja dialektologiczna sprawiły, że w KąśRakISG opis gramatyczny leksemów jednowyrazowych ogranicza się jedynie do podania kategorii części mowy bez odesłania do tabelarycznego wzorca odmiany czasowników, rzeczowników, przymiotników, zaimków i liczebników. Takich wzorców nie ma w słowniku spiskim (są natomiast w KąśSGO i KąśILG), lecz wnikliwy czytelnik zorientuje się we właściwościach fleksyjnych gwary na podstawie rozbudowanych cytatów użycia.

Kolejnymi elementami artykułu hasłowego są: numer znaczenia (jeśli leksem jest wieloznaczny), kwalifikator (tematyczny lub socjalny) oraz definicja. W słowniku spiskim dominują definicje realnoznaczeniowe, ale oprócz nich zostały także zastosowane (podobnie jak w KąśSGO i KąśILG) dwa inne rodzaje objaśnień, które odwołują się do znajomości polszczyzny ogólnej i wspólnej wiedzy o świecie: (1) definicja *'w znaczeniu ogólnopolskim'* – stosuje się ją wtedy, gdy hasło jest tożsame z odpowiednikiem ogólnopolskim pod względem znaczeniowym i fonetycznym, np.: AGRAFKA, GŁÓD, KROWA; (2) definicja *'ogpol.'* – stosuje się ją wtedy, gdy hasło jest tożsame z odpowiednikiem ogólnopolskim pod względem semantycznym, a różni się jedynie systemową cechą gwarową, np.: ALAMYNTORZ '*ogpol.* elementarz' (KąśRakISG I: 90); DOPYTUWAĆ SIE '*ogpol.* dopytywać się' (KąśRakISG I: 420). Gdy hasłem jest leksem ekspresywny, definicja rozpoczyna się formułą 'z nacechowaniem emocjonalnym',

'z negatywnym nacechowaniem emocjonalnym', np.: DRAŃDULA 'z nacechowaniem emocjonalnym o kobiecie mówiącej za dużo' (KąśRakISG I: 441). W obrębie definicji (niezależnie od tego, jakiego jest rodzaju) po średniku, jeśli jest taka potrzeba, znajduje się odesłanie do głównego synonimu (*zob. też:*) oraz do ikonografii, czyli umieszczonych na końcu słownika tablic, np.: ESEK *rz. mnż* 'specjalnie wygięte w kształcie litery „S" ogniwo w łańcuchu; zob. też: ESIK; ◙ Tabl. III' (KąśRakISG I: 513).

Pierwszą, a co za tym idzie – najważniejszą część sekcji cytatów stanowią kolokacje (w innych słownikach gwarowych nie zwraca się na nie większej uwagi). Wyeksponowanie tego typu połączeń wyrazowych wynika z dwóch powodów: (1) podobnie jak frazeologizmy, są one szczególnym świadectwem oralności języka i pokazują naturalną łączliwość wyrazową, a tym samym stanowią najczęstsze konteksty; (2) kartoteka spiska w większości prezentuje właśnie kolokacje. Dla przykładu, leksem KROWA na fiszkach został zarejestrowany w następujących połączeniach, por.:

> *Krowa rycy* (Trybsz), *Biego sie krowa* (Niedzica), *Bodzie krowa*, *owca*, *baron*, *byk* (Kacwin), *Krowa mo bambuf* (Frydman), *Zduje krowe* (Łapsze Niżne), *Pucy krowe* (Falsztyn), *Pucyć krowie do boków, zeby jom przestało duć* (Dursztyn), *Downo posali krowy stadym* (Dursztyn), *Dochowołef sie krowy z cielyncio* (Dursztyn), *Bucnie krowa, pobodzie, dzieci uciekojcie* (Krempachy), *Krowa sie mi zmarnieła* (Jurgów), *Krowy pokapiom* (Łapsze Niżne), *Kie łozysko nie wyjdzie z krowy* (Łapsze Niżne), *Potarapaci sie gazdówka, krowy pokapiom* (Łapsze Niżne), *Łaciato krowa, takom mo farbe rozmajitom* (Falsztyn), *Strziga odbiyro mlyko krowom* (Kacwin), *Cy krowa, cy świnia, to mu mało wielo zdechło, nie trzimała sie gowiydź; kie do gowiydzi idzie, to tak sie dofutko* (Łapszanka), *Złób, co zrejom kónie, krowy* (Łapsze Wyżne), *Handrycyć sie z tymi krowami* (Niedzica), *Stado – wiynkso ilość krów* (Niedzica), *Zbambuciyła krowa dziecko, co flaki ś niego wypuściyła* (Niedzica), *Zawyrtnij krowy od jarcu* (Trybsz), *Pasy mocie duzo, a te krowy doś biydnawe* (Łapszanka), *Z cego bedom sie dojyły ty krowy* (Nowa Biała), *Ściymiyrzi sie krowa, kie mo takie bule, ciymiyrz* (Frydman), *Paśliwo krowa, kie sie dobrze pasie* (Falsztyn) (por. KąśRakISG II: 173–174).

Na równych prawach w KąśRakISG znalazły się (1) cytaty z nagrań, opublikowanych tekstów gwarowych, prac licencjackich i magisterskich oraz (2) cytaty z literatury regionalnej pisanej polszczyzną ogólną, do której wpleciono wyrazy gwarowe. Ten drugi rodzaj poświadczeń (pomijany w innych słownikach) ma bardzo dużą wartość dialektologiczną, etnologiczną i socjologiczną. Często są to bowiem opisy obrzędów oraz zwyczajów i dzięki temu stanowią jeszcze lepsze uzupełnienie definicji. W cytatach pochodzących z przygotowanych samodzielnie nagrań znalazły się (czego nie ma w innych słownikach gwarowych) informacje na temat reakcji informatorów, takich jak śmiech, oraz gestów towarzyszących ich mówieniu. Zwłaszcza w sytuacji opisu niewielkich przedmiotów te umieszczone w nawiasach kwadratowych informacje o gestykulacji pozwalają zorientować się w kształcie i wielkości tych

artefaktów – informatorzy często używali rąk i innych części swojego ciała bądź całego ciała jako miary długości lub grubości czegoś.

Po poszczególnych cytatach znajdują się dokumentacja geograficzna (w postaci skrótu nazwy wsi) oraz odesłania do publikacji, z których pochodzą te poświadczenia. Po sekcji cytatów w nawiasie okrągłym jest umieszczany wykaz wsi, w których zanotowano wyraz (nie można jednak tego spisu interpretować w taki sposób, że w innych, niewymienionych wsiach omawiany leksem nie występuje), bądź też znajduje się tu informacja wskazująca na szeroki, ogólnospiski zasięg (skrót *ogsp.*). Następnie w nawiasie kwadratowym jest podawany wykaz synonimów wraz z ich geografią (dotyczy to jedynie tzw. synonimów głównych, które pokazują różnorodność leksykalną). Synonimia odzwierciedla zróżnicowanie gwary terytorialne, pokoleniowe, słowotwórcze i fonetyczne, por. np.:

ADWOKAT [*adwukat* – Fs, Kr, ŁW; *fiśkal* – CzG, Rp; *fiśkalis* – CzG, Fr, Fs, Kr, ŁN, Łp, ŁW, Nd, Tr; *fiśkalus* – Jw; *mecenas* – ŁW; *mecynaś* – Tr] (KąśRakISG I: 87);

ELEMYNTORZ [*alamyntorz* – Fr, Kc; *alemyntorz* – Kc; *cytanka* – Fr, Fs, Rp; *lamyntorz* – Dr, Fr, Kr, Łp, ŁW; *piyrso cytanka* – Kc; *ślabikorz* – Rp] (KąśRakISG I: 511).

Na kolejne sekcje artykułu hasłowego składają się: przysłowia, zagadki, etnografia i sennik ludowy. Każdy z tych działów jest oznaczony odpowiednim symbolem i wydzielony graficznie. Jeśli idzie o etnografię i sennik ludowy, podawane tu informacje często są zapisane polszczyzną ogólną. Na samym końcu, jeśli leksem jednowyrazowy jest składnikiem frazeologizmu, pojawia się skrót: *zob. fraz.*, odsyłający do związku frazeologicznego.

Uwagi końcowe

Z jednej strony słownik spiski kontynuuje linię leksykograficzną wyznaczoną przez KąśSGO i KąśILG, z drugiej jednak są w nim pewne nowe pomysły leksykograficzne. Po pierwsze, pokazanie (w sekcji cytatów) interakcji, które zachodzą podczas badań terenowych – chodzi tu zwłaszcza o gestykulację i śmiech. Okazuje się, że informatorzy często się śmieją, lecz nie z powodu tego, że coś jest śmieszne. Śmiech jest oznaką dystansowania się do tego, co może być interpretowane jako przejaw zacofania (por. Rak 2025: 56–57), i towarzyszy zwykle słownictwu dyferencyjnemu. Można więc w nim widzieć pewien wskaźnik gwarowości leksyki, inny niż opisywany przez J. Kąsia (1994: 24), ale też wychodzący od informatorów. Po drugie, wyeksponowanie w cytatach kolokacji. Po trzecie, włączenie do cytatów wypowiedzi niegwarowych, w których jest omawiane słownictwo gwarowe. Ta decyzja, pozornie sprzeczna z pojęciem gwary, wynika ze specyfiki współczesnych badań dialektologicznych, w których coraz większą rolę odgrywają teksty pisane i zapisane.

Ilustrowany słownik gwary i kultury spiskiej to ostatnie ogniwo triady słowników podtatrzańskich. Dzięki KąśRakISG, KąśSGO i KąśILG, które zostały opracowane według jednej metody leksykograficznej, zyskujemy możliwość jeszcze wnikliwszego oglądu wspólnoty karpackiej.

Bibliografia

Bubak J. 1972: *Spiskie teksty gwarowe z obszaru Polski*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego", „Prace Językoznawcze", z. 36.

Co wieś: *Co wieś, to inna pieśń. Słownik gwary Bukówca Górnego w Wielkopolsce i regionu Spisza w Małopolsce*, praca zbiorowa, Stowarzyszenie Rozwoju Spisza i Okolicy, Wielkopolska Grupa Działania Kraina Lasów i Jezior, Kraków 2014.

Dudášová-Kriššáková J. 1993: *Goralské nárečia*, Veda, Bratislava.

Fitak F. 2004: *Słownik gwary spiskiej*, Ośrodek Kultury Turystyki Górskiej PTTK Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego w Pieninach, Wydawnictwo Ryszard M. Remiszewski – „RMR", Szczawnica–Gliwice.

Frolâk L. 2004: *Pracâ, gìdna nasliduvannâ*, [w:] P. Gricenko, N. Hobzej (red.), *Dialektologični Studii*, t. 4: *Školi, postati, problemi*, Ìnstitut ukraïnoznavstva ìmenì Ì. Krip`âkeviča NAN Ukraïni, L'vìv, s. 536–541.

Garczyńska J. 2016: *Różnice pokoleniowe i regionalne w wymowie samogłosek* i *oraz* y *na Mazowszu bliższym i Kurpiach*, „Prace Filologiczne", t. 68, s. 81–99.

Garczyńska J. 2022: *Wpływ wieku i płci na realizację samogłosek [i], [y] w gwarze Mazowsza bliższego*, „LingVaria" XVII, nr 33, s. 175–195.

Gołębiowska T. 1971: *Antroponimia Orawy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego", „Prace Językoznawcze", z. 34.

Grochola-Szczepanek H. 2012: *Język mieszkańców Spisza. Płeć jako czynnik różnicujący*, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków.

Grochola-Szczepanek H. 2022: *Rozmowy na Spiszu. Antologia polskich tekstów gwarowych*, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków.

Grochola-Szczepanek H., Górski R. L., von Waldenfels R., Woźniak M. 2019: *Korpus języka mówionego mieszkańców Spisza*, „LingVaria" LIV, nr 27, s. 165–180.

Herniczek-Morozowa W. 1975–1976: *Terminologia polskiego pasterstwa górskiego*, cz. 1 (1975), cz. 2, 3 (1976), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

Jost H. 1987: *Słownik gwarowych wyrazów technicznych z terenu Podtatrza*, Sądecka Oficyna Wydawnicza, Nowy Sącz.

Karaś H. 2023: [rec.] Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej *Józefa Kąsia, t. I–XII, 2015–2019*, „Poradnik Językowy", z. 4, s. 91–97.

Karaś M. 1961: *Badania językowe w Małopolsce*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk, oddział w Krakowie", nr 4, s. 542–548.

Karaś M. 1965: *Polskie dialekty Orawy. Fonologia i fonetyka, cz. 1*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego", „Prace Językoznawcze", z. 16.

Karaś M. 1971: *Językoznawstwo wobec problematyki karpackiej*, „Slavica Slovaca", nr 6, s. 62–66.

Kąś J. 1994: *Interferencja leksykalna słownictwa gwarowego i ogólnopolskiego (na przykładzie gwar orawskich)*, nakł. UJ, Kraków.

Kąś J. 2012: *Podstawy ortografii podhalańskiej*, [w:] K. Kudłaciak, S. Hodorowicz, J. Kąś (red.), *Różnie tô na tym Bôzým świecie. Bukôwiańskie godki*, Bukowiańskie Centrum Kultury „Dom Ludowy", Zakład Poligraficzny „MK", Bukowina Tatrzańska–Nowy Targ, s. 17–22.

Kąś J. 2021: *Ikonografia w słowniku gwarowym*, „Gwary Dziś", t. XIV, s. 265–276.

Kąś J., Sikora K. 2004: *Ortografia podhalańska – problemy podstawowe i propozycje rozwiązań*, [w:] A. Mlekodaj (red.), *Edukacja regionalna na Podtatrzu. Ścieżki i manowce*, Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nowym Targu, Nowy Targ, s. 17–51.

KąśILG: J. Kąś, *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. 1–2, Bukowiańskie Centrum Kultury „Dom Ludowy", Małopolskie Centrum Kultury „Sokół", Zakład Poligraficzny „MK", Bukowina Tatrzańska–Nowy Sącz–Nowy Targ 2015; t. 3, Bukowiańskie Centrum Kultury „Dom Ludowy", Zakład Poligraficzny „MK", Bukowina Tatrzańska–Nowy Targ 2016; t. 4, Astraia, Kraków 2017; t. 5–12, Małopolskie Centrum Kultury „Sokół", Nowy Sącz 2017–2019.

KąśRakISG: J. Kąś, M. Rak, *Ilustrowany słownik gwary i kultury spiskiej*, t. 1, Księgarnia Akademicka, Kraków 2024; t. 2, Księgarnia Akademicka, Kraków 2025.

KąśSGO: J. Kąś, *Słownik gwary orawskiej*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2003 (wyd. 2, t. 1–2, Księgarnia Akademicka, Kraków 2011).

KorpSp Sł: *Słownik* na stronie projektu Korpus Spiski (online: https://spisz.ijppan.pl/#!/slownik, dostęp: 1 marca 2026).

Malinowski L. 1902: *Powieści spiskie*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne" VI, dz. II, s. 127–152.

Małecki M. 1934: *Do genezy gwar mieszanych i przejściowych (ze szczególnym uwzględnieniem granicy językowej polsko-czeskiej i polsko-słowackiej)*, „Slavia Occidentalis" XII, s. 81–90.

Małecki M. 1938: *Język polski na południe od Karpat (Spisz, Orawa, Czadeckie, wyspy językowe). Z 2 mapami*, „Biblioteczka Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego", nr 12, Gebethner i Wolff, Kraków–Warszawa–Łódź–Poznań–Wilno.

Małecki M., Nitsch K. 1934: *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, cz. 1: *500 map*, cz. 2: *Wstęp, objaśnienia, wykazy wyrazów*, Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, Warszawa–Kraków–Lublin–Łódź–Poznań–Wilno–Zakopane.

Milaniak M., Wida E. (red.) 2006: *Słownik spiskich wyrazów gwarowych*, Gimnazjum w Łapszach Niżnych, Łapsze Niżne.

Nitsch K. 1929: *Wybór polskich tekstów gwarowych*, nakład i własność K.S. Jakubowskiego spółki z ogr. odp., Lwów.

Radwańska-Paryska Z. 1992: *Słownik gwarowy góralskich nazw roślin z Tatr i Podtatrza*, Tatrzański Park Narodowy, Zakopane.

Rak M. 2004: [rec.] *Słownik gwary orawskiej Józefa Kąsia. Józef Kąś,* Słownik gwary orawskiej*, Kraków 2003, XLVII, 1092 s.*, „Małopolska. Regiony – regionalizmy – małe ojczyzny" VI, s. 280–283.

Rak M. 2015: *Kulturemy podhalańskie*, Księgarnia Akademicka, Kraków.

Rak M. 2025: *Zmiany językowo-kulturowe na polskiej wsi. Obserwacje ze studenckich obozów dialektologicznych zorganizowanych na Podtatrzu*, [w:] M. Rak, M. Brytan-Ciepielak (red.), *Kliszczacy. Przemiany językowo-kulturowe polskiej wsi*, Księgarnia Akademicka, Kraków, s. 53–62.

SD: *Slavânskie drevnosti. Ètnolingvističeskij slovar'*, red. N.I. Tolstoj, t. 1: *A* (*Avgust*) – *G* (*Gus'*), 1995; t. 2: *D* (*Davat'*) – *K* (*Kroški*), 1999; t. 3: *K* (*Krug*) – *P* (*Perepelka*), 2004; t. 4: *P* (*Pereprava čerez vodu*) – *S* (*Sito*), 2009; t. 5: *S* (*Skazka*) – *Â* (*Âšerica*), 2012, Meždunarodnye otnošeniâ, Moskva 1995–2012.

Sobierajski Z. 1966–1977: *Atlas polskich gwar spiskich na terenie Polski i Czechosłowacji*, t. 1–4, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań.

SSiSL: *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, t. 1: *Kosmos*, cz. 1: *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, 1996; cz. 2: *Ziemia, woda, podziemie*, 1999; cz. 3: *Meteorologia*, 2012; cz. 4: *Świat, światło, metale*, 2012; t. 2: *Rośliny*, cz. 1: *Zboża*, 2017; cz. 2: *Warzywa, przyprawy, rośliny przemysłowe*, 2018; cz. 3: *Kwiaty*, 2019; cz. 4: *Zioła*, 2019; cz. 5: *Drzewa owocowe i iglaste*, 2020; cz. 6: *Drzewa liściaste*, 2021; cz. 7: *Krzewy i krzewinki*, 2022; t. 3: *Zwierzęta*, cz. 1: *Zwierzęta domowe*, 2024, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1996–2024.

Tołstojowa S.M. 2019: *Język i kultura polskich górali*, „LingVaria" XIV, nr 27, s. 105–111.

Summary

An illustrated dictionary of the dialect and culture of Spiš – the latest achievement of Sub-Tatra lexicography

Keywords: *An illustrated dictionary of the dialect and culture of Spiš* (*Ilustrowany słownik gwary i kultury spiskiej*), Spiš dialect, *A dictionary of the Orava dialect* (*Słownik gwary orawskiej*), *An illustrated lexicon of the dialect and culture of Podhale* (*Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*).

The printing of the *Illustrated dictionary of the dialect and culture of Spiš* (pol. *Ilustrowany słownik gwary i kultury spiskiej*) began in 2024. Two volumes have been published so far (Volume 1, with entries beginning with the letters *A–J*, and Volume 2, with entries beginning with the letters *K–Ó*), and the publication of the next two volumes is planned for 2026 (Volume 3) and 2027 (Volume 4). In this article, we briefly present the genesis, concept, material basis, and structure of the entry in the *Illustrated dictionary of the dialect and culture of Spiš*, as the latest achievement in Sub-Tatra region dictionaries, consistent with the lexicographic vision of Józef Kąś, previously presented in the *Dictionary of the Orava dialect* (pol. *Słownik gwary orawskiej*) and *Illustrated lexicon of the dialect and culture of Podhale* (pol. *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*).